

## LEXIKÁLNY VÝZNAM V RECEPCII<sup>1</sup>

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

DOLNÍK, Juraj: Lexical meaning in a reception perspective. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 302 – 315.

**Abstract:** Asking first about how the lexical meaning manifests itself as we experience it in a communicative event, the author explores the background of the ways in which we are able to perceive the meaning of words in texts. One useful way of thinking about how recipients react to the words in utterances is in terms of *behavioural and actional lexical meaning*. The first refers to the understanding of meaning, the second corresponds to interpretations of words when the recipient does not succeed in the process of natural understanding of words. These terms lead to questions about the rationality of language. One aspect of this rationality is the function of the intentional-emergent mechanism that adjusts the interplay of automatic and deliberate use of language. This mechanism has its roots in the fundamental human nature: we are behavioural-actional beings. Pragmatic analysis sheds light on how hearers understand and interpret what they hear with regard to their conceptual knowledge associated with words.

**Key words:** lexical meaning, behavioural and actional meaning, understanding, interpretation, pragmatic analysis

### 1. RECEPČNÉ MODALITY VÝZNAMU SLOVA

Klára Buzássyová z pozície praktickej lexikografie sa sústavne vyrovnávala s otázkou výkladu lexikálneho významu so zreteľom na jeho aproximáciu k jeho výskytu v jazykovej praxi. Uvedomovala si schematickosť štrukturalistického prístupu k výkladu a vyvíjala úsilie o nájdenie cesty k pragmatizácii opisu významov, ktorý optimálne zodpovedá sémantickej realite aj funkčnosti výkladového slovníka (porov. napr. s jej prácami o vzťahu medzi derivatológiou a lexikálnou sémantikou vzhľadom na výklad významu slov; Buzássyová, 1980, 2007). Jej pragmatizačné inšpirácie sú zreteľne prítomné v súčasných výskumoch významu slov orientovaných na ich poznávanie v reálnom jazykovom živote. Týka sa to aj tejto štúdie. Jej cieľom je prispieť k vysvetleniu recepcie významu slov, vychádzajúc z antropologickej konštanty, že človek je behaviorálno-akčná bytosť, t. j. aktívna bytosť, ktorá funguje na základe koordinácie svojho správania (jej behaviorálna stránka) a konania (jej činnostná stránka; jej aktivita teda zahŕňa správanie a konanie, čiže činnosť).

<sup>1</sup> Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0553/18 MŠVVaŠ *Pragmatické a gramatické princípy jazyka so zreteľom na kultivovanie jazykovej praxe*.

Tomu, že sme behaviorálno-akčné bytosti, čiže takto štruktúrované aktívne subjekty, zodpovedajú dve modalities významu slov: behaviorálny a akčný význam. Behaviorálnosť ľudskej bytosti je jej biologicko-kultúrnou zložkou, kým akčnosť je jej kultúrno-civilizačným komponentom, čiže z jednej strany sa ukazuje ako bytosť, ktorá sa riadi inštinktnými, reflexmi, návykmi, kolektívnymi zvykmi, a z druhej strany ako umovo-rozumová (súhrnne: intelektová) bytosť, ktorá sa riadi analyticko-syntetickou, interpretačnou a tvorivou schopnosťou svojho mozgu. Táto schopnosť formuje človeka ako civilizačnú bytosť, teda bytosť meniacu životné podmienky na základe vedeckého, technického a technologického pokroku. Tým, že sa tu výraz kultúrny vyskytuje v opise obidvoch stránok ľudskej bytosti, sa dáva najavo, že kultúra zahŕňa neuvedomované aj uvedomované (cieľavedomé) aktivity, takže človek sa riadi svojou kultúrou jednak v duchu svojich inštinktov a reflexov a jednak v duchu ovplyvňovania civilizačného rozvoja, teda jeho podpory aj jeho brzdenia (napr. dizajnová kultúra je jeho podporou, ale kultúra kritického myslenia naň pôsobí ako brzda). Korene behaviorálneho a akčného významu slova siahajú po základ spôsobi existencie človeka ako bytosti (evolučne) najvyššieho druhu – po racionalitu súhry („kooperácie“) toho, čo mu je vlastné od prírody (inštinkty, reflexy) a čo navodzuje v duchu prírody (kultúra späť s neuvedomenosťou), s tým, čo si vedome vytvára (civilizácia s vedome ovplyvňujúcou kultúrou).

## 2. BEHAVIORÁLNY VÝZNAM

O behaviorálnom význame slov sa dá hovoriť vtedy, keď pri ich vnímaní vo výpovediach rozumenie sa prosto „dostaví“ – ich vnímanie recipientom a rozumenie prebiehajú prakticky synchronne –, čo zodpovedá tomu, že keď ich hovoriaci pri produkovani výpovedí vyslovuje, synchronne navodzuje aj významy bez toho, aby im musel venovať pozornosť – aj v tomto prípade sa významy prosto „dostavia“ ako samozrejmosť vo výpovediach. Významy slov sa tak javia ako konštitučná vlastnosť jazykového správania, ktoré si jednotlivci osvojujú v jazykovej praxi v rámci socializačného procesu tak, že analogicky reagujú (teda v tom zmysle, v tom duchu) na jazykové správanie v sociálnom okolí, a tak nadobúdajú dispozíciu na jazykové správanie zodpovedajúce jeho pravidlám. Jedným z týchto pravidiel je, že keď sa v reči vysloví isté slovo, navodí sa tým aj istý význam. Vnímaním vysloveného slova sa vníma aj jeho význam, vnímanie zvukovej formy slova splýva s vnímaním významu. Zodpovedá to výroku, že vo forme slova je stelesnený jeho význam (porov. napr. s klasickým prístupom demonštrovaným v práci T. Schippanovej, 1992), čo korešponduje s predstavou, že konfigurácia aktuálne aktívovaných neurónov v mozgu je materializáciou toho, čo máme aktuálne v myslí. Vyslovované a sluchovo vnímané slová sú prejavmi aktivácie zodpovedajúcich konfigurácií neurónov a tým súčasne aj aktualizátormi nimi spredmetnených významov ako ideálnych (nehmotných) entít. Otázka, ako existuje význam – ideálna (duchovná) entita – spolu s touto

konfiguráciou, a teda so slovom ako materiálnou entitou, nás vťahuje do jedného z „večných“ filozofických problémov, ktorým je pomer medzi telom a duchom. Na krátko sa pri nej pristavme.

### 3. PROBLÉM: VZŤAH MEDZI MATERIÁLNYM A IDEÁLNYM

Klasické prístupy k riešeniu tohto problému sú všeobecne známe, takže stačí krátke zhrnutie. Jedným z nich je prístup z pozície dualizmu, ktorý najvýraznejšie presadzoval René Descartes (nazývaný „karteziánsky dualizmus“ – podľa Descartovho latinského mena Cartesius). Z tohto hľadiska v univerze existujú dva druhy entít – substancií (substančná verzia dualizmu, ktorú zastával práve R. Descartes) alebo vlastností (vlastnostný dualizmus) –, ktoré sa vyznačujú tým, že sa vzájomne vylučujú, pretože jeden druh je fyzický, sú to hmotné objekty a fyzické vlastnosti (ako napr. hmotnosť alebo tvrdosť), kým druhý je duchovný a platí, že fyzické nemôže byť duchovné a duchovné nemôže byť materiálne. Druhý prístup, známy ako materializmus, sa spája s presvedčením, že niet ničoho nad rámcom fyzických vlastností materiálneho sveta – duchovné stavy sú len stavy mozgu, nie sú to subjektívne duchovné javy (istý stav mozgu je v príčinnom vzťahu k duchovnému stavu a to je všetko, duchovný stav nie je nijaký prídavok k materiálnym vlastnostiam mozgu). Reakciou na túto tradíciu protikladných prístupov (v rozličných variantoch) sú pokusy o jej preťatie prístupom, ktorý vyjaví neadekvátnosť dualizmu aj materializmu. Jedným z nich je reakcia Johna Rogersa Searla (2015), ktorý neprijíma filozofický „záväzok“ pokračovať v tejto tradícii. Dualizmu vyčíta, že je mimo reality, keď sa o vedomí hovorí ako o niečom nebiologickom, teda o niečom, čo nepatrí do prirodzeného sveta, a materialistov kritizuje, lebo tí vlastne ignorujú skutočnú existenciu vedomia (skutočnú v tom zmysle, že namiesto toho, aby akceptovali existenciu vedomia ako vnútorného, subjektívneho duchovného stavu, ako fenoménu spätého s prvou osobou, hovoria o ňom ako o fenoméne späťom s tretou osobou, ako o telesnom správaní, počítačovom programe implementovanom do mozgu, o spracúvaní informácií alebo funkčných stavoch fyzického systému). Aj jemu je, samozrejme, jasné, že naše stavy vedomia sú kauzálne späté s tým, čo sa deje v mozgu. Je to prostý neurobiologický fakt, že isté procesy a stavy v mozgu sú príčinou istých stavov vedomia: „Vedomie je biologický fenomén ako každý iný. Je pravda, že vedomie má... špeciálne príznaky, osobitne subjektivitu, ale to predsa nebráni vedomiu, aby bolo príznakom mozgu vyššieho stupňa rovnako, ako trávenie je príznakom žalúdka vyššieho stupňa alebo tekutosť je príznakom systému molekúl vyššieho stupňa, ktorý vytvára našu krv“ (ibid., s. 67). Vedomie pozostáva z procesov vyššieho stupňa, ktoré sa realizujú v mozgu, a ich príčinou sú neuronálne procesy nižšieho stupňa, ale keďže má „prvoosobovú“ ontológiu (je fenoménom 1. osoby), nedá sa eliminovať tým, že mu pripíšeme status „tret'osobovej“ ontológie (fenoménu 3. osoby), ako sa to robí z pozície materializmu. Túto koncepciu vedomia J. R. Searle označuje ako

biologický naturalizmus: duch je súčasť prírody a spôsob vysvetľovania duchovných fenoménov je biologický. Ešte raz jeho vysvetlenie: „Vedomie spočíva v stavoch a procesoch, ktoré sú ontologicky subjektívne, sú zapríčinené procesmi v mozgu a v mozgu realizované“ (ibid., s. 70). Táto subjektivita, subjektívne prežívanie vedomia, zabraňuje, aby sa vedomie dalo redukovať na biologický fenomén (práve táto subjektivita spôsobuje, že máme pojem vedomia). Pocity, bolesti, myšlienky, túžby a pod. sú stavy vedomia, existujú v subjektívnom mode, teda ako subjektívne prežívané stavy.

Na pozadí týchto nazeraní na pomer medzi materiálnym a ideálnym (telom a duchom) sa nám náhľady na slovo a jeho význam sprehlľadnia takto: Pomer medzi výrazom slova a jeho významom sa chápe v duchu dualizmu, ak sa hovorí o asociácii medzi nimi; napr. v známom de Saussurovom modeli jazykového znaku (slova) akustický obraz znaku je asociačne spätý s pojmom (akustický obraz je psychický korelát zvukovej formy slova; de Saussure, 1989). Pozíciu materializmu zodpovedá chápanie významu v duchu behaviorizmu alebo fyzikalizmu, resp. mechanizmu; napr. Leonard Bloomfield (1967, s. 139) definuje význam jazykovej formy ako „situáciu, v ktorej ju hovoriaci vyslovuje, a reakciu, ktorú tým vyvolá u počúvajúceho“; (v duchu behaviorizmu) aj vysvetľuje, že „mechanisti“ odmietajú výklad „mentalistov“, podľa ktorého význam je nejaký mentálny obraz (čo odmietali aj protagonisti „druhej kognitívnej revolúcie“ v nadväznosti na Ludwiga Wittgensteina; porov. Harré – Gillett, 2001, s. 46 – 52), vyjadrenie myšlienok, emócií a vôľových pohnútok, lebo pre nich mentálny obraz, city a pod. sú iba populárne výrazy pre „rozličné telesné pohyby“ (Bloomfield, s. 142); mentálne procesy sú len tradičné názvy fyzických (telesných) pohybov, vonkajších aj vnútorných. Zo stanoviska „biologického naturalizmu“ význam slova je v kauzálnom vzťahu k štruktúram a procesom v mozgu, je následkom aktivovaných neurónov v istej konfigurácii, ale neredukuje sa na ne, pretože taká redukcia znamená, že sa eliminuje, čo je pre význam konštitučné – subjektivita: slovo prežívame ako jazykovú jednotku, ktorá má pre nás význam. Iste ho neprežívame ako aktivovanú konfiguráciu elementov mozgu, hoci význam je následkom jej navodenia, ale ako niečo, čo je v našej mysli, keď sme v nejakom intencionálnom stave, t. j. v subjektívnom stave, ktorým sa dostávame do vzťahu so svetom (ide o stavy ako presvedčenia, želania, úmysly, nádeje, ale aj láska a nenávisť a pod., teda o formy, v ktorých sa duchovne vyrovnávame so svetom – sme presvedčení o *niečom*, želáme si *niečo*, sme zameraní (máme úmysel) na *niečo*, robíme si nádeje, že *niečo* sa stane a pod.).

To, čo prežívame ako význam, ktorý je v kauzálnom vzťahu ku konfigurácii neurónov v mozgu, je tak emergentný fenomén – v pomere k materiálnej povahe neurónov fenomén nového druhu, niečo ideálne, čo vyvoláva otázku, prečo sa z danej konfigurácie neurónov vynára zodpovedajúci význam (fundamentálna je, pravda, otázka, ako môže z materiálneho vzísť ideálne; k problematike emergencie porov. Greve – Schnabel, 2011). Tu a teraz je dôležité to, že konfigurácia neurónov je biolo-

gickým korelátom slova ako fyzikálneho – artikulačno-akustického – objektu a tieto koreláty sú prostriedkom navodzovania toho, čo prežívame ako význam. A opäť sme pred otázkou, čo prežívame ako význam, ktorý sa v komunikácii prosto „dostaví“, teda čo je behaviorálny význam. Je to význam, ktorý vnímame simultánne s percepciou slovných výrazov pri čítaní textu alebo počúvaní niekoho bez toho, aby sme sa na to sústredili. Používaným slovám rozumieme aj mimovoľne. Uvažovanie v duchu L. Wittgensteina (1984) vedie k výroku, že rozumieme im tak preto, lebo v jazykovej praxi v rámci socializačného procesu zrela v nás dispozícia na jazykové reakcie v súlade s pravidlami používania slov a nadobúdaním tejto dispozície sme sami začali používať slová podľa pravidiel, čím sme preukazovali, že slovám rozumieme, čo bolo predpokladom nášho zapojenia sa do dorozumievacieho diania. Takže správne používanie slov znamená rozumenie týmto slovám. Rozumenie nie je nič viac. To je wittgensteinovské vysvetlenie, prečo splyva vyrieknutie slov v prehovoroch s ich rozumením, teda významy sa prosto „dostavia“ (toto vysvetlenie vzišlo z antimentalistického „obratu“ „pozdného“ Wittgensteina). Nie je však legitímna otázka, čo prežívajú ľudia pri správnom používaní slov so zreteľom na to, o čom hovoria?

#### 4. HYPOTÉZA EKVIVALENCIE

Vyslovujem hypotézu, že pri tejto aktivite ľudia prežívajú ekvivalentnosť používaných slov s tým, čo prežívajú, keď sú v intencionálnom stave, t. j. keď sú v zrkovom, sluchovom, hmatovom, čuchovom, chuťovom, emocionálnom, vôľovom, racionálnom aj iracionálnom styku so svetom, do ktorého patria aj oni sami. To, že slová sú ekvivalentné s prežívanými intencionálnymi stavmi, znamená, že sú im rovnocenné z hľadiska orientačnej funkcie (ekvivalencia chápaná ako rovnocennosť entít v istom aspekte, so zreteľom na niečo); napr. slovo *vidieť* je funkčným ekvivalentom prežívaného zrkového vnímania niečoho, vyslovenie a počutie tohto slova je ekvivalentné s týmto vnímaním, zodpovedá tej istej orientačnej funkcii. Tento ekvivalent vzišiel – humboldtovsky povedané – z mentalizácie vonkajšieho sveta, z jeho „zduchovňovania“, teda z pretvorenia tohto sveta na mentálny svet, z jeho „presadenia“ do hlavy človeka jeho pretvorením. To sa mohlo udiť imitáciou, ktorá je spätá s interpretáciou (napodobenina, imitát sa interpretuje ako „zodpovedajúci napodobovanému“). Interpretácia je závažný moment v imitácii, ale dôležitým faktorom je aj schopnosť abstrahovania a navodzovania imaginácie a fikcie. Táto schopnosť umožňuje vzdľaťovať sa od priezračnej, prototypovej („dobrej“) imitácie, ktorú reprezentujú „verné“ zvukové a vizuálne napodobeniny (kresby, maľby, sochy, pohyby). Dobré ju znázorňuje prechod od maľby priezračne vernej zobrazenému výseku sveta k abstraktným maľbám s rozličnou mierou imaginácie, predstavivosti, ktorou sa dotvárajú črty napodobovaného objektu, od ktorých sa abstrahovalo. Tomuto javu zodpovedajú zvukovo motivované slová s rozličnou mierou „vernosti“: *cink*, *čľup*, *syčať*, *kikirikať*, *erdžať* a pod. Človek však dokáže vytvoriť aj fiktívny svet, a teda fik-

tivizovať aj imitáciu. Na fikcii (fiktívnej klasifikácii) je založená metaforizácia, takže ide o metaforickú imitáciu. V tejto súvislosti si pripomeňme metafory založené na synestézii, ako napr. *temný tón*, *drsny hlas*, *jemná vôňa* alebo *krikľavá farba*, pri ktorých zvukový, čuchový a vizuálny vnem sa imitujú zrakovým, hmatovým a zvukovým vnemom, teda vnemami úplne inej kvality; výrazným príkladom je variabilné uplatnenie zmyslového vnemu pri istom jave: *Prebudili ma oslepujúce/zvonivé/drsne/voňavé/sladkasté lúče slnka*. V takom zmysle sú imitátmi slová ako *strom*, *chodiť*, *zelený* atď., ktoré akustickou fikciou napodobujú vizuálne vnímané entity. Aj z tohto pohľadu na slová sa ukazuje, že metaforizácia nie je nejakým „nastavbovým“ jazykovým javom, ale fundamentálnym konštituentom jazyka. Zistenie, že slová sú imitáty výsekov sveta v recepcii človeka, podporuje výrok o tom, že majú status ekvivalentu prežívaných intencionálnych stavov. Imitát môže vždy fungovať ako ekvivalent imitovaného, čiže ako výtvor, ktorý je v istom aspekte rovnocenný s napodobeným. To, čo sa traduje ako arbitrárnosť jazykového znaku, pri pohľade na jeho vznik ako akt duchovného zmocnenia sa istého výseku sveta sa vyjaví ako fiktívna (metaforická) imitácia, a tak môžeme povedať, že funguje ako ekvivalent.

Tým, že slová prežívame ako fiktívne imitáty toho, o čom nimi hovoríme – tak, akoby boli imitátmi (ešte raz porov. s príkladom *drsny hlas* – „akoby bol hlas hmataateľný“) –, sme nastavení na to, aby sme ich používali ako ekvivalenty toho, čo prežívame v intencionálnom stave. Čo prežívame v tomto stave, dá sa uchopiť len absolútnou metaforou (taká metafora funguje ako heuristický surogát, ako náhradné uchopenie potenciálneho objavu, ktorý sa buď ešte nedá priamo pojmovovo uchopiť, alebo to principiálne nie je možné, takže len ukazujú, ako možno niečo vnímať; porov. s výkladmi v prácach Blumenberg, 2015; Haverkamp – Mende, 2009): sú to striedavé mentálne záblesky toho, o čom daným slovom hovoríme. To, o čom sa hovorí, sa nám zablyсне pred mentálnym zrakom, a tak „bleskovo“ rozumieme tomu, čo počujeme alebo čítame. Tieto záblesky sú emergentným produktom konfigurácií neurónov v našom mozgu, ktoré sa navodili spolu s našimi intenčnými stavmi a usadili sa v ňom v korelácii so zodpovedajúcimi fyziologicko-akustickými útvarmi – slovami. Táto korelácia spôsobuje, že konfigurácia neurónov sa neaktivuje len opätovným stykom s príslušnou entitou, ale aj použitím zodpovedajúceho slova mimo tohto styku, čím sa aktivuje aj emergentný produkt, a teda sa zjavuje mentálny záblesk. Na základe tejto korelácie používané slová fungujú ako ekvivalenty mentálnych zábleskov, takže rozumenie slovám sa nám „dostaví“ tým, že ich používaním sa nám „dostavia“ tieto záblesky. Keď sa toto deje, jedným z aspektov nášho jazykového správania je emergencia (tentoraz v zmysle „náhle objavenie sa“, „vynorenie sa“) behaviorálnych významov slov (v tejto súvislosti pripomínam termín intenčno-emergentný mechanizmus, ktorý je jedným z radiacích faktorov našej jazykovej aktivity; porov. Dolník, 2017). Pripomenutím striedavosti mentálnych zábleskov sa upozorňuje na ich premenlivosť spôsobenú premenlivosťou kontextu, v ktorom sa navodzuje intencionálny stav s jeho prežívaním. Aj pri tejto premenlivosti prežíva-

me ekvivalenciu: striedavé mentálne záblesky prežívame ako ekvivalentné so zreteľom na porozumenie používanému slovu; napr. pri použitíach slova *dom* sa nám „dostavia“ diferencované mentálne záblesky v kontextoch, ako *Brat si postavil dom. – Keď mal 18 rokov, odišiel z rodičovského domu. – Môj dom – môj hrad. – Chodil z domu do domu a vypytoval sa.* a pod., ktoré sú ekvivalentné, rovnocenné z hľadiska toho, že porozumenie tomuto stavu sa v každom z týchto prípadov „dostaví“, na rozdiel napr. od kontextu *Môj dom – môj hriech*.

V kognitívnej lingvistike, konkrétne v teórii „telovej kognície“ (Embodied Cognition), sa vychádza z toho, že v základe jazyka sú mentálne simulácie telových a kognitívnych procesov a počas simulácie sa reaktivujú perцепčné, motorické a introspektívne stavy, ktoré v priebehu ontogenézy interakciou s prostredím sa stali vlastnými telu a mozgu jednotlivca. Rozumenie používanému jazyku sa chápe ako mentálna simulácia situácií opisovaných v jazykových prejavoch (v prehovoroch), pričom referenčná situácia sa simuluje z istej perspektívy. Simulácia prežívania referenčnej situácie tvorí teda proces rozumenia. Vyzdvihuje sa, že sa reaktivujú multimodálne skúsenosti, napr. hladkanie mačky, jej pach, vnímanie jej mňaukania, pociťovanie jej pazúrov, vnímanie jej výzoru a pod., takže simulácia nevedie k celostnému obrazu situácie (objektu), ale navodzuje multimodálne schematické stopy, pričom v závislosti od kontextu sa aktualizujú simulačné formy (napr. raz vizuálna simulácia mačky, inokedy sluchová imitácia pradácej mačky). Môže to prebiehať automaticky, neuvedomene (prehľadný výklad tejto problematiky: Rickheit – Weiss – Eikmeyer, 2010, porov. s. 65 – 68 a s. 106 – 107). Výrok, že simuláciou sa navodzujú multimodálne schematické stopy, sa dá interpretovať ako zodpovedajúci výroku o mentálnych zábleskoch. Výrazom „mentálny záblesk“ sa poukazuje na bleskovosť a skratkovosť toho, čo sa nám prosto „dostaví“ pri bežnom rozumení tomu, čo počujeme či čítame. Ako je možné, že sa nám rozumenie týmto spôsobom jednoducho „dostaví“?

Rozhodujúce je, že fiktívne zaobchádzanie s entitami patrí k našim základným skúsenostiam; napr. takto zaobchádzame s dieťaťom a so slnkom, keď dieťaťu povieme: „Ty moje slnko/slniečko.“ Dieťa prežívame, akoby bolo slnkom, slnko vnímame ako fiktívny imitát dieťaťa v našom prežívaní, dieťa sa v ňom fiktívne zobrazuje, takže slnko prežívame, akoby v ňom bolo zobrazené dieťa, čiže prežívaním slnka prežívame aj dieťa, prežívanie dieťaťa sa automaticky, bleskovo „dostaví“. Obsah prežívania je variabilný (flexibilný), obmieňa sa v závislosti od kontextu: dieťa fiktívne zobrazené v slnku raz prežívame ako milé, usmievavé stvorenie, inokedy ako životodarnú silu alebo ako príťažlivú silu a pod. Prežívame ho skratkovo, len ak máme dôvod, rozviníme ho, pričom môžeme mať problém s jeho presným určením (niekedy aj hovoríme: „Neviem to ani dobre vyjadriť.“ – „Ty moje slniečko.“ = ty si pre mňa všetkým, neviem to ani vyjadriť). S fiktivizovaným slnkom v rozličných kontextoch zaobchádzame ako s fiktívnym ekvivalentom aktuálne prežívaného dieťaťa. Tento príklad ilustruje vysvetlenie, ako sa rozumenie slovu „dostaví“ bleskovo

a skratkovo simultánne s vyslovením slova v prehovore. Má prispieť k ozrejmeniu toho, že bežné rozumenie slovám je založené na našej dispozícii fiktívnej imitácie a ekvivalencie. V tom duchu, ako nám slnko funguje ako fiktívny imitát dieťaťa, aj artikulačno-akustický útvar *slnko* je takým imitátom objektu „slnko“, ako ho prežívame v našom vnímaní. V prvom prípade slnko prežívame, akoby bolo obrazom dieťaťa v našom prežívaní, v druhom prípade artikulačno-akustický útvar *slnko* prežívame, akoby bol obrazom slnka v našom prežívaní. To znamená, že tento artikulačno-akustický útvar prežívame ako metaforizovaný výraz, čo si môžeme uvedomiť, keď ho porovnáme s výrazom typu *bum*, ktorý vnímame ako reálny imitát zvukového javu „bum“. Zvukovo nemotivované slová, napr. *slnko*, sú analógiou výrazov ako reálnych imitátov, t. j. sú vytvorené v tom duchu (v tom zmysle) ako napr. *bum*; „v tom duchu“ znamená, že nie presne tak isto (analógia nie je založená na kopírovaní), ale tak, že imitácia je fiktivizovaná. V prípade metaforického použitia výrazu *slnko* sa deje to, že mentálnym pretvorením objektu „slnko“ sa navodí stav, ktorý prežívame, akoby slnko bolo obrazom dieťaťa. V druhom prípade výraz *slnko* prežívame tak, akoby bol reálnym imitátom „slnka“ v našom prežívaní na základe toho, že máme skúsenosť s takým imitátom (napr. s výrazom *bum*). Táto skúsenosť má pre nás zásadný význam, lebo je v pozadí používania zvukovo nemotivovaných slov, napr. slova *slnko*. So zreteľom na túto skúsenosť aj výraz *slnko* prežívame ako imitát „slnka“ v našom prežívaní, ale nie reálny, lež fiktívny. Výraz *slnko* funguje, akoby bol reálnym imitátom „slnka“, čiže metaforicky – „slnko“ nezobrazuje priamo (ako napr. *bum*), ale nepriamo, fiktívne.

Ukazuje sa, že slová používame ako prvotné aj druhotné metafory. Sekundárna metafora spočíva na tom, že vlastný výraz sa nahrádza nevlastným (*dieťa* sa nahrádza *slnkom*), čo je sprevádzané intuitívnym objavením vzťahu medzi dvoma entitami: prežívaným obrazom dieťaťa a slnka. Fiktívna imitácia je založená na intuícii, teda na iracionálnom uchopovaní entít v ich vzájomnom vzťahu, ktoré sa „dostaví“ ako náhly, „bleskový“ objav tohto vzťahu na základe predstavivosti, obrazotvornosti aj skratkového usudzovania. Aj pri primárnej metafore ide o to, že sa vlastný výraz nahrádza nevlastným, ale v tomto prípade sa nahrádza chýbajúci vlastný výraz – nahrádzajúci výraz funguje „akoby bol vlastným výrazom“ (*slnko* prežívame, akoby bolo vlastným výrazom objektu „slnko“). Toto „akoby“ spôsobuje, že vzťah medzi (nevlastným) výrazom, napr. *slnko*, a objektom, napr. „slnko“, môžeme uchopiť iracionálne, teda nie umom, ale „bleskovým“ navodením mentálneho javu, ktorý je skratkovou reprezentáciou tohto vzťahu a umožňuje nám jeho prežívanie, a teda behaviorálne rozumenie používanému slovu. Tento mentálny jav je variabilný, koreluje s variabilitou kontextu používaného slova, ktoré prežívame v konkrétnom kontexte ako fiktívny ekvivalent entity prežívanej v aspekte, ktorý je aktualizovaný kontextom.

Z výkladu vyplýva, že behaviorálny význam slova je založený na dispozícii človeka iracionálne reagovať. Nie je to reagovanie na základe umových operácií, ale

na základe náhleho nápadu, bleskovej spomienky, predstavivosti a obrazotvornosti, tušenia, intuície, skratkového vnemu a postihnutia súvislostí, okamžitej orientácie prostredníctvom náznaku a pod. To, že pri bežnej recepcii rozumenie slovám v komunikáte sa prosto „dostaví“, je prejavom našej dispozície na iracionálne sémantické správanie. Toto správanie je umožnené tým, že používané slová prvotne prežívame ako fiktívne ekvivalenty. Fiktívnosť (akoby boli reálne ekvivalenty) vytvára priestor pre iracionálne sémantické správanie a nastavuje nás na iracionálny recepčný režim. Takto nastavení pri vnímaní výrazu *slnko* v bežných použitíach, ako napr. *Slnko práve zapadá. – Už neznášam ostré slnko. – Slnko sa schovalo za mraky.*, „vypíname“ um a „oddávame sa“ prežívaniu slova s mentálnymi „zábleskami“, čím mu rozumieme, t. j. prežívame jeho behaviorálny význam. Takže: prežívaná fiktívnosť v nás oddeľuje iracionálne od racionálneho.

## 5. AKČNÝ VÝZNAM

Ak sa pri recepcii slova v komunikáte jeho význam „nedostaví“, recipient nasadzuje svoju interpretačnú kompetenciu na objavenie významu. Deje sa to vtedy, keď mu je použité slovo neznáme, resp. povrchné známe (zhruba vie, na čo sa vzťahuje), alebo mu v danom kontexte nerozumie. Recipient sa pri slove „pristaví“ a prepína na racionálny recepčný režim. Keďže vnímaný výraz nemôže prežívať ako fiktívny imitát, resp. ekvivalent, pretože nedisponuje zdrojom imitátu ekvivalentu, stojí pred problémom, ako má objaviť tento zdroj. Výraz je pre neho stimulom k mentálnej – sémantizačnej, interpretačnej – činnosti (akcii), preto sa tu hovorí o akčnom význame. Akčný význam slova je teda produktom sémantizácie, resp. interpretácie slovného výrazu v úseku recepčného procesu, v ktorom zlyháva behaviorálne spracovanie slovných výrazov, čiže recipient nevystačí s reakciami v rámci iracionálneho recepčného režimu. Objavenie tohto významu je odpoveďou na (implicitnú alebo explicitnú) otázku, ako mám rozumieť tomuto slovu v tomto kontexte. Touto otázkou sa recipient presúva do metajazykovej sféry, reflektuje slovný výraz, aby si vysvetlil, čo znamená v danom kontexte. Objavenie (akčného) významu je stav, ktorý recipient dosiahol vtedy, keď je presvedčený, že si dokáže vysvetliť význam slova v danom kontexte, ktorý mu je nedostupný v iracionálnom recepčnom režime.

Ak sa recipient pri istom slove ocitne pred problémom objavenia jeho významu, a teda jeho mozog začína fungovať v racionálnom recepčnom režime, nasadzuje svoje skúsenostné znalosti týkajúce sa nadobúdania slovných výrazov s ich významami. Opiera sa o znalosť, že tieto výrazy s ich významami nadobúdal v komunikačnej praxi, v ktorej sa mu dostávalo vysvetľovania významov tým, že sa stretával s používaním príslušných slov. Pripomeňme si Wittgensteinovu ideu, že význam slova je to, čo vysvetľuje jeho vysvetľovanie. A čo sa vlastne vysvetľuje? Používanie slova. A čo znamená vysvetlenie používania slova? Vysvetlenie pravidiel používania (podľa neho všeobecne platí, že používanie niečoho vysvetlíme tým, že vysvetlíme

pravidlá, ako niečo robíme; porov. aj s výkladom v práci Krämer, 2001, s. 125). To znamená, že konaním podľa pravidiel používania slova dávame najavo, že mu rozumíme, a teda že jeho význam spočíva v jeho používaní. Ako čitateľovi týchto riadkov, ani L. Wittgensteinovi, samozrejme, neuniklo, že niekto môže poznať používanie slova a konať podľa toho aj bez toho, aby mu rozumel, takže si kladie otázku, či rozumenie nespočíva v niečom inom. Ako antimentalista reaguje na ňu takto: „Povieme si, že slovo »nádherný«, slovo »ach« alebo slovo »azda« je výrazom istého pocitu, istého citu. Tento cit však nenazývam významom slova. To, že vzťah slova k tomuto pocitu je taký, že slovo je ním vyvolávané, že pocit slovo pravidelne sprevádza, že slovo ho zbavuje náboja, ako každá jazyková empirická skutočnosť ako taká, nás nezaujíma. Zostávame pri opise procesu a na ňom nás nezaujíma pravda, ale jej forma. Proces ako hra“ (Wittgenstein, 1984, s. 66). „Nás“ („nezaujíma“) sme my ako používatelia jazyka. My sme zaujatí používaním slov podľa pravidiel, lebo jazyk existuje pre nás ako činnosť. Rozhodujúce pritom je, že hovorenie nie je prosto len činnosťou, ale konaním včleneným do iných činností (životných foriem), je časťou iných činností. Ak sa pretrhne obvyklé spojenie medzi hovorením a inými činnosťami, nemôžeme zmysluplne hovoriť o jazyku. Z toho vyplýva, že slovu rozumíme, ak ho vieme používať podľa pravidiel a jeho používanie spájame s inými činnosťami. L. Wittgenstein teda trvá na tom, že význam slova spočíva v jeho používaní podľa pravidiel v spojitosti s inými činnosťami. Výklad významu, napr. aj ostenzívnou definíciou, je len príkladom používania slova.

## 6. IMAGINÁRNA EKVIVALENCIA

Pokúsme sa využiť Wittgensteinov výrok, že význam slova je to, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje, na podporu našej hypotézy, podľa ktorej ľudia prežívajú ekvivalentnosť používaných slov s tým, čo prežívajú, keď sú v intencionálnom stave. V tejto súvislosti je vhodný pojem „imaginárna ekvivalencia“, určený ako „výsledok imaginárnej homogenizácie, ktorá spočíva v tom, že sa v predstave dotvára, kompletizuje istý prvok, a to tak, že sa vníma, akoby chýbajúca vlastnosť reálne jestvovala“ (Dolník, 2013, s. 146; v tejto práci je problematika ekvivalencie vo vzťahu k jazyku detailnejšie osvetlená). Ide o mentálne dotváranie (kompletizovanie) javu. Pripomeňme si napríklad, že hláska „h“ reálne nemá fonetickú vlastnosť, ktorej fonologickým korelátom je „konsonantickosť“, v takej kvalite ako ostatné spoluhlásky, ale nositeľ jazyka ju imaginárne homogenizuje, čiže ju identifikuje ako imaginárny ekvivalent spoluhlások“ (ibid., s. 148). A fonéma *h* je aj náprotivkom fonémy *ch* v znelostnom korelačnom rade, hoci sa vzájomne odlišujú nielen znelosťou, ale aj miestom artikulácie, a to preto, lebo „imaginárne dotvorenie prvku kompenzuje reálnu absenciu tejto vlastnosti, takže táto dvojica sa vníma, akoby bola úplne homogénna s ostatnými párami“ (ibid.). V sledovanej hypotéze aj slovo, ktoré vnímame v racionálnom recipientskom režime, funguje ako imaginárny ekvivalent. Opäť sa vychá-

dza z prípadov reálnej ekvivalencie (imitácie), ktoré zastupuje napríklad výraz *bum*. Tieto prípady sa interpretujú tak, že obnažujú „najvlastnejší“ spôsob jazykového (verbálneho) uchopovania sveta, a teda ako protomodus (vývinovo prvotný spôsob) prežívania slov pri kognitívnom spracúvaní segmentov sveta. Protomodus rozširoval pole svojej pôsobnosti na základe analógie: slová, ktoré nemôžu byť reálnymi ekvivalentmi, napr. *slnko*, používatelia prežívajú v tom duchu, v tom zmysle ako slová typu *bum*. Je to však analógia s imagináciou. Slová typu *slnko* prežívame ako slová typu *bum* prostredníctvom imaginácie – mentálnym „dotváraním“ homogenizačnej vlastnosti, ktorou je „reálnosť“ ich ekvivalentnosti. Imaginárne zreálnenie ekvivalentnosti slova je oporným prvkom vnímania slova v racionálnom recepčnom režime, pretože stimuluje k aktivite zameranej na vysvetlenie, čo sa imaginárne premieta do výrazu slova, a teda na základe čoho môže recipient slovu rozumieť. Čo sa doň imaginárne premieta, je racionálny imitát entity prežívanej v istom intencionálnom stave. Výraz *bum* je verbálnozvučným imitátom zvukového javu, výraz *slnko* vnímame ako imaginárny racionálny imitát „slnka“ prežívaného v istom intencionálnom stave.

Efekt imaginárnej homogenizácie, imaginárneho zreálnenia spočíva v tom, že koncentruje pozornosť na výraz a stimuluje „prepnutie“ na racionálny recepčný režim. Keď sa recipient ocitne v tomto režime, zameriava sa na vysvetlenie významu, na to, aby si vysvetlil, čo znamená vnímané slovo v danom použití. Ak pristupujeme k významu slova v duchu L. Wittgensteina, vychádza nám, že recipient sa upína na ozrejenie pravidla, podľa ktorého sa slovo v danom kontexte použilo. Dajme slovo ešte raz L. Wittgensteinovi: „Povedali sme ale: pod »významom« rozumieme to, čo vysvetlenie významu vysvetľuje. A vysvetlenie významu nie je žiadna empirická veta ani žiadne kauzálne vysvetlenie, ale pravidlo, dohoda“ (Wittgenstein, 1984, s. 68). Správne použitie slova zviditeľňuje pravidlo a takto zviditeľnené pravidlo je vysvetlením významu slova; napr. ostenzivnývýkladové použitie slova *slnko* vo vete *Slnko je tá oslepujúca guľa na oblohe* transparentňuje pravidlo jeho použitia a tým ozrejuje aj jeho význam. Relevantné je len pravidlo (dohoda, konvencia o tom, že také a také použitie slova je správne), prihliadanie na našu skúsenosť, na to, čo by malo byť kauzálnym vysvetlením použitia slova, je vylúčené. Tento prístup, ako je známe, viedol k prevratu v chápaní znaku so zreteľom na vzťah signifikant – signifikát. V saussurovskej koncepcii znaku signifikát je spojený (asociačne) so signifikantom, signifikant reprezentuje signifikát, v čom sa prejavuje reprezentačný vzťah medzi materiálным a ideálnym. Jacques Lacan (1978) napríklad odmieta také chápanie, lebo vylučuje, že signifikant reprezentuje signifikát, čo však neznamená popieranie významu. Signifikant nie je spojený so signifikátom, ale odkazuje na iný signifikant, lebo je daný ako spojený s inými signifikantmi. Význam vzniká tak, že istý signifikant odkazuje na iný signifikant tým, že zaujme jeho miesto a dostáva sa do pozície signifikátu (ibid.), napr. výrazy *slnko* a *oslepujúca guľa na oblohe* sú signifikanty, *slnko* odkazuje na druhú výrazovú štruktúru tým, že sa posunie na jeho miesto,

a to tak, že *oslepujúca guľa na oblohe* „skĺzne“ podeň, čiže sa dostáva na miesto signifikátu; každý signifikát je pôvodne signifikant. V tomto „skĺznutí“ spočíva vznik významu; *slnko* ako signifikant nereprezentuje signifikát „oslepujúca guľa na oblohe“, ale odkazuje naň ako na vysvetľujúci výraz, t. j. posúva tento výraz do pozície signifikátu.

Signifikát je teda vysvetľujúci signifikant. Vysvetľuje tým, že zviditeľňuje pravidlo použitia daného slova. Zviditeľnenie pravidla má zabezpečiť jeho apercepciu, t. j. jeho vnímanie s porozumením, čo nastáva vtedy, keď ho recipient v racionálnom režime prežíva ako imaginárny racionálny imitát referenčnej reality. Recipient musí dospieť k prežívanému vnímaniu (prežívaniu vnímania) vysvetľujúceho signifikanta. Prežívanie tu má kľúčový význam. Spomínaný Wittgensteinov výrok môžeme modifikovať takto: význam slova spočíva v imaginárnom *prežívaní* toho, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje. Recipient potrebuje vysvetľovací signifikant, ak vysvetľovaný výraz nedokáže prežívať ako imaginárny racionálny imitát referenčnej reality (síce ho tak vníma, ale bez prežívania), pretože v svojom mentálnom svete nenachádza sediment prežívaného výseku reality, ktorý by mohol imaginárne premietnuť do vysvetľovaného výrazu. Navodenie stavu prežívania referenčnej reality je predpokladom imaginárneho prežívania vysvetľovacieho signifikanta, a teda rozumenia tomu, čo vysvetľovanie významu vysvetľuje, t. j. významu. L. Wittgenstein prežívanie vylúčil z určovania významu, vymedzil ho pravidlami jeho používania, ktoré sú dané „dohodou“, a zaobišiel sa bez prihliadania na skúsenostný svet nositeľov jazyka, ktorý prichádza do úvahy ako kauzálny faktor vo vysvetľovaní významu. V prezentovanej koncepcii sa berie zreteľ na tento faktor, a to tak, že sa považuje za pozadie významu slova, za podmienku, bez ktorej slovo nemôže mať pre nás význam, nemôžeme mu rozumieť. Tu sa výrazne vyjavuje zmysel imaginárnosti, toho, že sa hovorí o imaginárnom prežívaní, ekvivalente aj imitáte. Imaginácia je tu prostriedok na to, aby slovo fungovalo na pozadí našich sedimentovaných prežívaní segmentov sveta, čo nám umožňuje hovoriť o svete bez sprítomnenia jeho reálneho prežívania v istom intencnom stave.

## 7. ZÁVER

Prístup k významu slova z pozície praktického života používateľov jazyka aktualizuje fundamentálny spôsob existencie človeka: človek je behaviorálno-akčná bytosť. Jedným z derivátov tejto antropologickej konštanty je výskyt významu slova v behaviorálnej a akčnej modalite. Behaviorálny význam, ktorý sa recipientovi v apercepčnom procese samočinne zjavuje, a akčný význam, ktorý musí objaviť, keď sa sémantické správanie „zasekne“, sú aj prejavmi iracionálno-racionálnej povahy človeka. Recipient môže sledovať používané slová v iracionálnom aj racionálnom recepčnom režime. V iracionálnom recepčnom režime slová prežíva ako fiktívne ekvivalenty referenčných entít prežívaných v istom intencionálnom stave. Analo-

gicky s tým, ako rozumie klasickej metafore, založenej na fikcii (fiktívnej klasifikácii), rozumie aj slovám prežívaným v tomto recepčnom režime. V racionálnom recepčnom režime sémanticky koná, opierajúc sa o dispozíciu na imaginárnu homogenizáciu, ktorá ho nastavuje na to, aby slovné výrazy vnímal ako imaginárne ekvivalenty referenčných entít prežívaných v istom intencnom stave. Takto nastavený mentálne koná tak, aby objavil význam. Je to akčný význam, ku ktorému musel dospieť v prípade, že pri istom slove sa behaviorálny význam „nedostavil“.

Výklad týchto dvoch modalít významu slova je založený na hypotéze o fiktívnej a imaginárnej ekvivalentnosti slovných výrazov s referenčnými entitami prežívanými v istom intencionálnom stave. Ťažisko určovania významu sa tak presúva na výraz, na signifikant (v zmysle klasickej teórie jazykového znaku), čo vedie k súhlasu s Wittgensteinovou tézou, že význam slova spočíva v pravidlách jeho používania, ale so zásadným dodatkom, že ide o pravidlá prežívaného používania slova. Rozhodujúce je, že prežívané používanie slova má v pozadí sedimenty prežívanej referenčnej reality. Výraz „prežívané“ tu znamená „dôverne blízke, pretože orientuje prežívajúceho na to, čo je v jeho skúsenostnom svete“ (porov. s bežným použitím slova prežívať v kontexte typu „X prežíval dej románu ako svoj vlastný príbeh“). Sedimenty prežívanej referenčnej reality či už v podobe názornej alebo abstraktnejšej predstavy, pojmu alebo znalostnej jednotky nie sú súčasťou významu slova, ale sú v jeho pozadí ako podmienka rozumenia tomu, o čom sa daným slovom hovorí. Disponovanie týmito sedimentmi je predpokladom objavenia významu slova recipienom v racionálnom recepčnom režime.

## Bibliografia

- BLOOMFIELD, Leonard: *Language*. London: George Allen & Unwin LTD 1967. 566 p.
- BLUMENBERG, Hans: *Paradigmy k metaforológii*. Prekl. M. Mičaninová – E. Dzuríková. Bratislava: Kaligram 2015. 223 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah slovo tvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov. In: *Slovo a slovesnosť*, 1980, roč. 41, č. 2, s. 127 – 130.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Čo dáva slovo tvorba lexikografii. In: *Lexikálna sémantika a derivatológia*. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 43 – 51.
- DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. 2., dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2013. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.
- GREVE, Jens – SCHNABEL, Annette (Eds.): *Emergenz. Zur Analyse und Erklärung komplexer Strukturen*. Berlin: Suhrkamp Verlag 2011. 415 s.
- HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: *Diskurz a myseľ. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Prekl. O. Berecká – J. Plichtová. Bratislava: Iris 2001. 205 s.
- HAVERKAMP, Anselm – MENDE, Dirk (Eds.): *Metaphorologie. Zur Praxis von Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2009. 340 s.

- KRÄMER, Sybille: Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2001. 286 s.
- LACAN, Jacques: Das Seminar von Jacques Lacan. Buch I. Freuds technische Schriften. Eds. N. Haas – H. J. Metzger. Freiburg und Olten: Walter Verlag 1978. 364 s.
- RICKHEIT, Gert – WEISS, Sabine – EIKMEYER, Hans-Jürgen: Kognitive Linguistik. Theorien, Modelle, Methoden. Stuttgart: A. Francke Verlag 2010. 351 s.
- SEARLE, John Rogers: Geist, Sprache und Gesellschaft. Philosophie in der wirklichen Welt. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2015. 192 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.
- SCHIPPAN, Thea: Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1992. 306 s.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: Werkausgabe in 8 Bänden. Band 4. Philosophische Grammatik. Eds. R. Rhees. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1984. 491 s.